

ART ZAMANLI DIL İNCELEMELERİNİN ÖZBEK DILI ÖĞRETİMİNDEKİ ROLÜ: ‘XV-XIX. YÜZYILLAR ÖZBEK DILI MORFOLOJISI’ ADLI ESER ÖRNEĞİ

*Prof. Dr. Filiz Meltem Erdem Uçar
Nevşehir Hacı Bektaş Veli
Üniversitesi, Nevşehir, Türkiye
filizmeltemerdemucar@gmail.com*

Özet. *Bir dilin yapısını, işleyişi ile ilgili kuralları anlamak, kimi dil olaylarının oluşum sebeplerini açıklayabilmek için o dilin tarih boyunca geçirdiği değişimleri bilmek gerekir. Bunun için de art zamanlı yöntemle yapılmış dil incelemelerine ihtiyaç duyulur. Bu amaç doğrultusunda çalışmamızın konusunu XV-XIX. yüzyıllar Özbek dilini art zamanlı yöntemle inceleyen “XV-XIX. Yüzyıllar Özbek Dili Morfolojisi” adlı eser oluşturmuş, eserin Çağdaş Özbek yazı dilinin geçmişten günümüze geçirdiği değişimlerinin izlenmesindeki rolü incelenmiştir.*

Anahtar Kelimeler: *Özbek dili, art zamanlı yöntem, dil bilgisi, ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi.*

Annotatsiya. *Tilning tuzilishini, uning amal qilishiga oid qoidalarini tushunish va ayrim til hodisalarining yuzaga kelish sabablarini tushuntirish uchun tilning tarix davomida sodir bo‘lgan o‘zgarishlarni bilish kerak. Buning uchun ham diaxronik usul yordamida tilni tekshirish kerak. Shu maqsadda tadqiqotimiz mavzusi, XV-XIX. asrlar O‘zbek tilini diaxronik usul bilan tekshirgan “XV-XIX. Asrlar O‘zbek Tili Morfologiyasi” nomli asardir. Uning hozirgi O‘zbek yozuvining o‘tmishdan hozirgi kungacha bo‘lgan o‘zgarishlarini kuzatishdagi o‘rni o‘rganildi.*

Kalit So‘zlar: *O‘zbek tili, diaxronik usul, grammatika, fonetika, morfologiya, sintaksis.*

1. Giriş

Dil bilgisi/gramer, bir dilin, sesten söz dizimine kadar bütün birimlerini, bu birimlerin yapısal ve anlamsal özelliklerini, aralarındaki anlam ilişkilerini inceleyen bilim dalıdır. Bir dili doğru konuşmak ve yazmak için uygulanması gereken kuralları da içeren bu bilim dalı, diller arasındaki evrensellikleri, dil ve insan ilişkilerini araştıran genel dil biliminden farklı olarak yalnızca dilin yapısal özellikleriyle ilgilenen özel dil bilimi olarak da nitelendirilebilir [Korkmaz 2007: 68; Karaağaç 2013: 80]. Dil bilgisi, ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi ve kısmen anlam bilimi konularını içerir. Ses bilgisi, dile ait seslerin oluşma ve boğumlanma özelliklerini, kelime içindeki sıralanışlarını, gösterdikleri değişimleri; biçim bilgisi, kök, gövde ve ekleri, ek kök birleşimlerini, dilin türetme ve çekim özelliklerini ve kelime türlerini inceler. Dildeki kelime ve kelime gruplarının cümle içindeki görevleri, birbirleriyle olan ilişkileri, sıralanışları, cümlenin öğeleri ve cümle türleri söz diziminin; kelimelerin temel ve yan anlamları, anlam değişimleri, eş, karşıt ve çok anlamlı kelimelerle ilgili hususlar ise anlam biliminin inceleme alanına girer [Demir ve Yılmaz 2010: 38].

İlk çağlardan beri dil, insan zihnini meşgul etmiş, gramer çalışmalarını felsefenin bir kolu olarak gören Eski Yunan düşünürleri, doğru yazıp okuma amacı ile dillerinin bağlı olduğu kuralları tespit etmeye çalışmışlar, bu kuralların meydana getirdiği bilgi koluna da *gramer/dil bilgisi* adını vermişlerdir [Banguoğlu 2000: 18; Aydın 2000: 16]. Yunan kökenli *gramer* terimi, içeriği ve dili çözümlene yöntemi bakımından tarihî süreç içinde sürekli değişme göstermiş, başlangıçta “harflerin bilimi” anlamında kullanılan bu kelimeye, MÖ beşinci yüzyılda İskenderiye Okulu tarafından hemen hemen bugünkü anlamını içeren biçim verilmiştir [Demir ve Yılmaz 2010: 36]. Dildeki kelimeleri türleri bakımlardan sınıflandırma çalışmaları da ilk olarak Yunan filozofları tarafından yapılmıştır. Kendi başlarına anlamları olduğundan isim ve fiilleri dildeki temel birimler olarak kabul eden Sokrates, kelimeleri isimler ve fiiller olarak ikiye ayırmış, diğer kelime türlerini önemsiz görmüştür [Toklu 2003: 55-58]. Tarihte dili gramatikal ve mantıksal bir bakış açısıyla irdeleyen ilk filozof Aristoteles’tir. Dil konusundaki düşüncelerini özellikle *Poetika*, *Peri Hermeneias* ve *Retorik* adlı eserlerinde ifade eden Aristoteles, *Poetika*’da Eski Yunancayı örnek alarak gramatikal ayrımlar yapmıştır. Ona göre *harf*, *hece*, *bağlaç*, *tanım edatı*, *isim*, *fiil*, *hâl* ve *cümle* dilsel anlatımı meydana getiren dil birimleridir [Altınörs 2003: 83-84]. *Techne Grammatike (Dilbilgisi Sanatı)* adlı en eski dil bilgisi kitabının yazarı olan Dionyisos Thrax (MÖ. I. yy.) ise kelimeleri *isim*, *fiil*, *ortaç*, *tanımlık (artikel)*, *adıl*, *ilgeç*, *belirteç* ve *bağlaç* olarak sekiz türe ayırmıştır [Toklu 2003: 55-58].

Roma döneminde de Yunan dil bilgisi geleneği sürdürülmüş, Latincenin dil bilgisi, Yunan geleneğinden aktarılan terminoloji ve sınıflandırmalarla incelenmiştir. Yunan-Roma geleneğinden bağımsız, daha eski ve görünümleri açısından da daha çeşitli olan Hint geleneğine mensup dilcilerin eserlerinde vardıkları yargılar ve kullandıkları terimlerin bazıları günümüzde bile önemini korumakta ve kullanılmaktadır. Hint geleneğinin en ünlü temsilcisi MÖ 7. ile 5. yüzyıllar arasında yaşadığı tahmin edilen Panini’dir. Panini, Sanskritçenin ses ve kelimelerini araştırmış, dört bin kadar kuralı tespit ve tasvir etmiştir. XX. yüzyılda dil bilgisine uzun süre hâkim olan geleneksel anlayış değişmiş, bunun yerine eş zamanlı bakış açısıyla temellenmiş olan *yapısalcı/formal*, *üretken/generative* ve *işlevsel/functional* gramer eğilimleri gelmiştir [Demir ve Yılmaz 2010: 36-37].

Banguoğlu [2000: 18]’na göre sosyal bir kurum olan dil, insana ait bir yeti olması sebebiyle psikolojik, konuşma aygıtından gelmesi ve bir ses olayı olması sebebiyle de fizyolojik yönleri bulunan karmaşık bir olgudur. Bu sebeple dil, türlü yönlerden ve farklı amaçlarla incelenen bir konu olmuş, dil bilgisi de amacına, dili

ele alış ve işleyiş durumuna göre farklı dallara ayrılmıştır: Yazı dilini esas alan, dilin kullanımıyla ilgili olarak doğru ve yanlışları açıkça belirleyici kurallar koyan kuralcı dil bilgisi, bir dilin belli bir zamandaki durumunu tarihî süreçten bağımsız olarak yargılamadan, olduğu gibi tasvir etmeye çalışan, kural koymayıp var olanı tanımlayan, yazı diliyle değil konuşma diliyle ilgilenen *tasvirici/betimleyici dil bilgisi*, dilin bilinen en eski dönemlerinden başlayarak tarihî süreç içinde geçirdiği değişimleri inceleyen *art zamanlı / tarihî dil bilgisi*, aynı ana dilden gelen dil, lehçe ve diyalektleri ses, biçim, söz dizimi ve anlam bilgisi bakımından karşılaştırmalı olarak inceleyen karşılaştırmalı dil bilgisi, bir dile ait yazılı ürünleri edebiyat tarihi, edebiyat bilgisi, metin tamiri ve metin eleştirisi açılarından inceleyen filolojik dil bilgisi bu dallar arasında gösterilebilir [Demir ve Yılmaz 2010: 37; Karaağaç 2013: 80-81; Eker 2009: 26-27].

1.1. Art Zamanlı Dil İncelemeleri

Sosyal bir varlık olarak insanla iç içe olan dil, din, tarih, ekonomi, hukuk, gelenek ve görenekler başta olmak üzere insanı insan yapan tüm maddi ve manevi değerlerle bağlantılı çok yönlü bir sistemdir. Sürekli değişim içinde olan bu değerler, ilişkili oldukları dil sisteminin de dinamik bir karaktere bürünmesini sağlamış, böylece diller, uğradığı değişim ve gelişimlerle yüzyıllar öncekinden çok daha farklı bir konuma gelmiştir. Bu duruma paralel olarak Türkçenin yazılı metinlerle takip edebildiğimiz ilk dönemlerine göre ses ve yapı özellikleri bakımından belirgin ölçüde değişikliğe uğradığı görülür. Tarihî metinler yoluyla bu değişimleri, bugün geniş bir coğrafyaya yayılmış tüm Türk lehçelerinde görmek mümkündür.

Tarihî metinler üzerinde geçmişe yönelik olarak yapılacak bu tür çalışmalar, art zamanlı bir incelemeyi gerektirir. Art zamanlı inceleme, eş zamanlı incelemeden farklı olarak bir dilin, bir lehçenin ya da bir dil ailesinin ses, biçim, söz dizimi ve anlamsal yapısını, tarihî süreçte geçirdiği değişimleri karşılaştırmalı olarak inceleyen bir yöntemdir. Eş zamanlı incelemelerde ise bir dil veya lehçenin belli bir zaman dilimindeki durumu, tarihî gelişimler hesaba katılmadan, başka bir dönemle karşılaştırma yapılmadan incelenir [Karaağaç 2013: 80-81]. Başka bir ifadeyle art zamanlı inceleme, bir dil olgusunun farklı zaman dilimindeki görünüşleri arasında karşılaştırma yapma, dil olgularının zaman içinde geçirdiği değişim ve gelişimleri ortaya koyma esasına dayanırken eş zamanlı incelemelerde dil olgusunun tarih içinde geçirdiği süreçlere değil, belli bir zaman dilimindeki durumuna bakılır. Bir olgu, aynı zaman diliminde kullanılan verilerden elde edilen ölçütler yardımıyla açıklanmaya çalışılır. Eş zamanlı bir inceleme art zamanlı bilgiye ihtiyaç duymaz. Ancak art zamanlı yöntemle yapılan çalışmalarda, sağlıklı karşılaştırmalar yapabilmek için

farklı dönemler üzerine yapılmış eş zamanlı incelemelerle elde edilmiş bilgilere ihtiyaç duyulur. Bu bilgilerin karşılaştırılmasıyla bir dil biriminin zaman içinde gösterdiği gelişim ve değişimler ortaya konmuş olur [Demir 2012: 4].

Bir dilin doğru yazılıp okunması ve doğru konuşulması usullerini gösteren dil bilgisi, mükemmel düşünmeyi, düşünce ve duyguları doğru ve eksiksiz anlatmayı, doğru anlaşılmayı kısacası dili iyi kullanma sanatını öğretir [Banguoğlu 2000: 19]. Böylesine önemli bir misyona sahip olan dil bilgisi üzerine yapılacak çalışmaların da aynı misyonu taşıması gerektiği düşüncesiyle titizlikle yapılması büyük bir sorumluluğu beraberinde getirmektedir. Bu noktada özellikle dikkat edilmesi gereken husus, dil incelemelerinde eş zamanlı ve art zamanlı yöntemlerden hangisinin kullanılacağına doğru olarak belirlenmesidir. Doğru yöntemin belirlenmesindeki temel ölçüt ise dil incelemelerinin yapılma amacıdır. Herhangi bir dönemin dil yapısını geçmişle bağlantılı olarak açıklamayı amaç edinen ve böylece söz konusu dönemin tarihî süreç içindeki konumunu belirlemeyi hedefleyen dil çalışmalarında art zamanlı yöntemin kullanılması esastır.

Literatürde Özbek yazı dilinin ses, biçim, söz dizimi ve anlamsal yapısını eş zamanlı ve art zamanlı yöntemlerle inceleyen pek çok çalışma mevcuttur. Bu çalışmalardan biri de XV-XIX. yüzyıl Özbek yazı dilinin biçimsel (morfolojik) yapısını art zamanlı yöntemle inceleyen *XV-XIX. Asrlar O‘zbek Tili Morfologiyasi* “XV-XIX. Yüzyıllar Özbek Dili Morfolojisi” adlı eserdir. Çalışmamızın da konusunu oluşturan bu eser, amacı, içeriği ve yöntemi açısından ayrıntılı bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

2. XV-XIX. Asrlar O‘zbek Tili Morfologiyasi “XV-XIX. Yüzyıllar Özbek Dili Morfolojisi”: Amaç, İçerik, Yöntem

Bir dilin yapısını art zamanlı yöntemle incelemenin birtakım zorlukları vardır. Tarihî metinlerle çalışmayı gerektiren bu yöntemin başarıyla uygulanabilmesi için her şeyden önce üzerinde çalışılacak metinlerin doğru okunup anlamlandırılması büyük önem taşımaktadır. Tarihî Özbek yazı diliyle oluşturulmuş eserlerin farklı dönemlerde farklı müstensihlerle kaleme alınmış olması, bu eserlerin tek nüsha hâlinde değil, dil bakımından farklılıklar taşıyan çeşitli nüshalar hâlinde elimize ulaşmasına sebep olmuştur. Bir eserin birden fazla nüshasının olması edebî zenginlik olarak değerlendirilmekle birlikte bu durum, eserlerin dilsel özelliklerinin ve dil tarihindeki yerlerinin tam olarak belirlenebilmesinde birtakım zorluklara sebep olabilmektedir. Bu sebeple Özbek yazı dilinin tarihî gelişimi üzerinde yapılacak çalışmaların bilimsel bir nitelik kazanabilmesi için tarihî metinlerin tüm nüshalarının gözden geçirilerek değerlendirmelerde bulunulması önemlidir.

Çalışmamızın konusunu oluşturan XV-XIX. Asrlar O‘zbek Tili Morfologiyasi (*ismlar, ravish, ko‘makchi, bo‘g‘lovchi*) “XV-XIX. Yüzyıllar Özbek Dili Morfolojisi (İsimler, Zarf, Edat, Bağlaç)” adlı eser, Özbekçenin XV-XIX. yüzyıllardaki biçimsel yapısını Türkçenin ilk metinleriyle karşılaştırmalı olarak art zamanlı yöntemle incelemiş tarihî bir dil bilgisi çalışmasıdır. Tarihî Özbek yazı dilinin geçmişten günümüze geçirdiği gelişim ve değişimlerinin izlenerek bugünkü yazı dilinin biçimsel boyutunun doğru olarak anlaşılmasına büyük katkı sağlayan bu çalışma, 1990 yılında Taşkent’te Özbekistan SSC Fen Neşriyatı tarafından A. Rüstemov baş yazarlığında Kiril harfleriyle yayımlanmıştır.

Eserin Şemsüddin Şükürov tarafından hazırlanan *Ot* “İsim” [s. 10-53] bölümünde isim çekiminde kullanılan ko‘pchilik formasi “çokluk ekleri”, egalik formalari “iyelik ekleri”, kelishik formalari “hâl ekleri” ve *ot* yasalishi “isim yapımı” konularına yer verilmiştir. Sifat “Sıfat” ve Ravish “Zarf” bölümleri Kayum Kerimov tarafından kaleme alınmıştır. Sifat “Sıfat” [s. 54-91] bölümünde sıfatların XV-XIX. yüzyıl metinlerinde gösterdiği özellikler, işlevleri, türleri, yapıları, zarflarla olan ilişkileri ve sıfat türeten ekler üzerine ayrıntılı bilgi verilmiştir. *Ravish* “Zarf” [s. 158-183] bölümünde zarfların incelenen dönem metinlerinde gösterdiği özellikler, kullanım şekilleri, yapılarına ve işlevlerine göre türleri anlatılmıştır. *Son* “Sayı” ve *Olmosh* “Zamir” bölümleri Kazakbay Mahmudov tarafından yazılmış, *Son* “Sayı” [s. 92-117] başlığı altında sayı türleri, sayı isimlerinin dönem metinlerinde ifade ettikleri anlam değerleri bakımından kazandıkları kendilerine has özellikleri ve sayı isimlerinin oluşum biçimleri ele alınmış, *Olmosh* “Zamir” [s. 118-157] başlığı altında ise zamir türleri ve zamirlerin incelenen dönemlerde gösterdiği özellikler ayrıntılı olarak incelenmiştir. Turdı Rüstemov Ko‘makchilar “Edatlar” ve Bog‘lovchilar “Bağlaçlar” bölümlerinden sorumludur. Ko‘makchilar “Edatlar” [s. 184-227] bölümünde XV-XIX. yüzyıl Özbek metinlerindeki edatlar, edat türleri ve bunların işlevleri ele alınırken Bog‘lovchilar “Bağlaçlar” [s. 228-252] bölümünde aynı dönemdeki bağlaçlar, yapı ve işlev bakımından ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulmuştur.

Eserde uygulanan yöntemde özellikle dikkat edilen hususlar üzerine şu bilgiler verilebilir:

XV-XIX. Asrlar O‘zbek Tili Morfologiyasi “XV-XIX. Yüzyıllar Özbek Dili Morfolojisi” adlı eserin ortaya çıkış aşamasında söz konusu dönemin diliyle yazılmış kırkın üzerinde edebî eser incelenmiş, bu eserlerin bibliyografik künyeleri ve kısaltmaları kitabın giriş kısmında gösterilmiştir [s. 5-9]. Kitabın ön sözünde belirtildiğine göre bu eserlerin bir kısmı el yazması biçiminde, bir kısmı da farklı araştırmacılar tarafından bilimsel incelemelerinin yapıldığı yayımlar hâlinindedir.

İncelenen yüzyıl aralığı uzun bir dönemi kapsadığından bu dönemde yazılan eserlerin dil açısından tam bir bütünlük göstermeyeceği, birtakım farklılıklar taşıyacağı aşikârdır. Bu durumun farkında olan yazarlar da söz konusu uzun dönem aralığını, *XV-XVI. yüzyıllar, XVII-XVIII. yüzyıllar, XVII-XIX. yüzyıllar* gibi daha kısa alt dönemlere ayırarak dönemler ve eserler arasındaki dil farklılıklarını ayrıntılı olarak gösterme yoluna gitmişlerdir: Jo’nalish kelishigining III. shaxs egalik formasidagi sözlarga -a/-ə qo’shilishi bilan hosil bo’luvchi formasining XV-XIX. asrlarga oid yozma yodgorliklarda qo’llanishi turli darajada bo’lgan. “III. kişi iyelik eki ile +A eki arasında /n/ ünsüzünün türemesi, XV-XIX. yüzyıllara ait her eserde aynı sıklıkta görülmez” [Rüstemov 1990: 32].

Araştırmaya esas teşkil eden edebî metinlerde tespit edilen *ot* “isim”, *sifat* “sifat”, *olmosh* “zamidir”, *ravish* “zarf”, *ko’makchi* “edat” ve *bog’lovchi* “bağlaç”lar ile *son* “sayı” isimleri yapıları, fonetik özellikleri, kullanılışları ve işlevleri bakımından ayrıntılı olarak incelenmiştir. İsim ve sıfat türetme ekleri, söz konusu dönemdeki biçimsel özellikleri ve fonetik değişiklikleri, Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren gösterdiği değişimler ve işlevleri bakımından ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

Taranan edebî eserlerde görülen diyalektik unsurlara dikkat edilmiş, bunların sebepleri izah edilmeye çalışılmıştır: XIX. asrga oid yozma manbalarda ba’zan tarixiy-dialektal hodisa sifatida men olmoshining ben formasi iste’mol etilgan “XIX. yüzyılda kaleme alınmış bazı eserlerde tarhî-diyalektik bir hadise olarak *men* zamirinin *ben* biçiminde yazıldığı görülmüştür” [Rüstemov 1990: 118].

Edebî eserlerde tespit edilen dil birimleri, ses ve yapısal özellikleri açısından Türkçenin daha önceki dönemleri ve diğer Türk yazı dilleri ile karşılaştırılmış, her iki dönem arasındaki benzerlik ve farklılıklar ayrıntılı olarak açıklanmış, sebepleri izah edilmeye çalışılmıştır:

XI-XII. Asrlarga oid yozma manbalarda ham -ag’u, -əgu, -əgun, -gun, ala, -ələ affikslari sanoq sonlarga qo’shilib jamlovchi sonlar yasagan “XI-XII. yüzyıl eserlerinde de +AGU, +AGUn, +GUn, +AlA ekleri, topluluk ifadeli sayı isimleri türeten eklerdir” [Rüstemov 1990: 110].

-li, -li affiksi Turkiy tillar taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida iste’molda bo’lmagan, so’ngroq davrlarda kam ishlatilgan “+li eki, Türkçenin ilk dönemlerinde hiç kullanılmamış, sonraki dönemlerinde ise az kullanılmıştır” [Rüstemov 1990: 66].

O’zbek tilining XV-XVI. Asrlarga oid manbalari tilida -lı/-li’ning -lıg’/-lig’ga nisbatan kam ishlatilishi ham Qorluq-Chigil-Uyg’ur ve O’g’uz-Qipchoq gruppalarida bu davrlarga kelib bir-biridan bir qator konkret grammatik belgilarga ko’ra farqlanib, o’ziga xos rivojlanish yo’lidan bora yotganligiga ishora qiluvchi omillardan biridir

“O‘zbek dilinin XV-XVI. yuzyillari ait eserlerinin dilinde +II biçiminin +IIG biçimine göre daha az kullanılmasının sebebi de Karluk-Çiğil-Uygur dillerinin Oğuz-Kıpçak grubu dillerine göre farklı gramatik özelliklere sahip olmasıdır” [Rüstemov 1990: 66].

Çalışmaya veri teşkil eden edebî eserlerin manzum veya mensur olmasına özellikle dikkat çekilmiş, manzum eserlerde kaydedilen bazı olayların mensur eserlerde görülmemesinin sebepleri izah edilmeye çalışılmıştır:

Jo’nalish kelishigining II. shaxs egalik formasidagi so’zlarga -a/-ə affiksi qo’shilishi bilan hosil bo’lishi she’riy asarlar tili uchun xarakterli bo’lib, nasriy asarlarda ham uchraydi “+A ekinin II. kişi iyelik eki almış kelimelere gelmesi de daha çok manzum eserlerin dili için karakteristik olmakla birlikte mensur eserlerde de aynı türden kullanımlarla karşılaşmak mümkündür” [Rüstemov 1990: 32].

Qaratqich kelishigi affiksining -iŋ formasida ishlatilishi tekshirilayotgan davrda asosan she’riy asarlar tili uchun xos bo’lib, uning qo’llanishi kishilik olmoshining I va II shaxs ko’pligi bilan chegaralangan... bu hol “Shayboniynoma” tili uchun ancah xarakterli bo’lib, boshqa manbalarda deyarli uchramaydi “İncelenen dönem dilinde ekin +Iŋ biçimi, daha çok manzum eserlerde ve çokluk I. ve II. kişi zamirlerinde görülmüştür. Söz konusu zamirlerin +nIŋ ekini almış biçimleri de bulunmakla beraber bu tür kullanımlar, Şeybânînâme’nin dili için karakteristik olup diğer eserlerde hemen hemen hiç görülmemiştir” [Rüstemov 1990: 19].

İncelenen yazı dilinin dil özellikleri ve bunların görülme sıklıkları, dil birimlerinin işlekliliği sadece dönemlerle değil, aynı dönemde kaleme alınmış eserlerle de karşılaştırılarak verilmiştir:

XV. asrning I. yarimiga oid manbalarning ko’pchiligida (she’riy tekstlarda ham, nasriy tekstlarda ham) [n]li va [n]siz variantlarning qo’llanish darajasi protsent jihatdan deyarli barobar hajmni tashkil etadi. Ayrim manbalarda, jumladan, Otoy va Sakkokiy asarlarida [n]li varianti aktivroq qo’llangan. Haydar Xorazniyning ‘Mahzanul asror’ asarida, aksincha, asosan [n]siz varianti qo’llangan “XV. yuzyilin ilk yarısına ait manzum ve mensur eserlerin genelinde /n/’li ve /n/’siz biçimlerin kullanım derecesi birbirine çok yakındır. Özellikle Atâyî ve Sekkâkî’nin eserlerinde /n/’li örnekler daha fazladır. Haydar Harezmi’nin Mahzenü’l-Esrâr adlı eserinde ise daha çok /n/’siz varyantlar kullanılmıştır” [Rüstemov 1990: 39].

-unch, -inch, -unch, -ünch, -nch affiksi “Farhod va Shirin”, “Shayboniynoma” asarlarida ba’zan uchraydi, “Nusratnoma” yozma obidasida esa kengroq holda qo’llangan “+Inç, +Unç, +nç eki, Ferhâd u Şîrîn ve Şeybânînâme adlı eserlerde kısmen, Nusretnâme’de ise yaygın olarak kullanılmıştır” [Rüstemov 1990: 106].

3. *Sonuç*

Diller, ses, yapı, söz dizimi, anlam ve söz varlığı bakımından zaman kavramına bağlı olarak art zamanlı ve eş zamanlı olmak üzere iki farklı yöntemle incelenir. Bir dilin tarihî süreç içindeki gelişim ve değişimlerini dikkate alarak yapılan inceleme art zamanlı bir incelemeyken o dilin sadece belli bir zaman diliminde gösterdiği özellikleri, kendisinden önceki dönemlerden bağımsız olarak inceleme eş zamanlı inceleme olarak adlandırılır. Her ikisi de etkili ve önemli bir yöntem olmakla birlikte dil incelemelerinde hangi yöntemin kullanılacağına doğru olarak belirlenmesi büyük önem arz etmektedir. Doğru yöntemin belirlenmesinde en önemli ölçüt, dil incelemesinin yapılma amacıdır. “Bugün, dünün sonucu, yarının sebebidir”¹ sözünden hareketle çağdaş yazı dillerinin fonetik ve morfolojik yapısını anlamak, bazı dil olaylarını oluşum sebeplerini daha iyi izah edebilmek için o dilin tarih boyunca geçirdiği değişimleri bilmek gerekir. Bunun için de art zamanlı yöntemle hazırlanmış dil bilgisi çalışmalarına ihtiyaç duyulur.

Bu yazının konusunu oluşturan ve art zamanlı bir incelemeyle hazırlanmış olan *XV-XIX. Asrlar O‘zbek Tili Morfologiyasi* “XV-XIX. Yüzyıllar Özbek Dili Morfolojisi” adlı eser, belirtilen yüzyıl aralığındaki tarihî Özbek dilinin morfolojik yapısını, isim, sıfat, zamir, zarf, edat, bağlaç ve sayı isimlerinin dönem metinlerinde gösterdiği özellikleri Türkçenin daha önceki dönemleri ve diğer Türk yazı dilleri ile karşılaştırarak incelemiştir. Böylece eser, geçmişe ayna tutarak geleceği aydınlatmayı hedeflemiştir.

Kaynakça:

1. Altınörs, Atakan (2003). *Dil Felsefesine Giriş*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
2. Aydın, Mehmet (2000). *Dil Bilimi El Kitabı-Temel Kavram ve Konular*. Samsun.
3. Banguoğlu, Tahsin (2000). *Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
4. Demir, Nurettin ve Yılmaz, Emine (2010). *Türkçenin El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
5. Demir, Nurettin (2012). “Türkçe Ağız Araştırmalarında Bazı Yöntem Sorunları”. *Diyalektoloji*, 4, s. 1-8.
6. Eker, Süer (2009). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
7. Karaağaç, Günay (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
8. Korkmaz, Zeynep (2007). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
9. Rüstemov A. (1990). *XV-XIX. Asrlar Özbek Tili Morfologiyası*. Taşkent: Özbekistan SSC Fan Neşriyatı.
10. Toklu, Osman (2003). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.

¹ Demir, Nurettin (2012). “Türkçe Ağız Araştırmalarında Bazı Yöntem Sorunları”. *Diyalektoloji*, 4, s. 4.